

Ismertetések – Reviews – Rezensionen – Katsauksia – Рецензии

Марта Чепреги: Сургутский диалект хантыйского языка

Обско-угорский институт прикладных исследований и разработок
«Печатный мир г. Ханты-Мансийск», Ханты-Мансийск 2017. 275 l.
ISBN 978-5-6040448-0-3

Csepregi Márta az 1990-es évektől kezdve rendszeresen végez kutatómunkát a szurguti hantik körében, munkájának eredményeit, gyűjtéseit számos publikáció fémjelzi. Ezúttal a tanulmányozott nyelvjárás eddigi legrészletesebb nyelvтанát adja az érdeklődő olvasó kezébe: *Сургутский диалект хантыйского языка* [A hanti nyelv szurguti nyelvjárása]. A könyv elején a mű lektorának, V. Ny. Szolovarnak a szavaiból (2) kiderül, hogy a kiadvány a hanti nyelvet tanuló diákok, nyelvészek, tanárok, a sajtó és a művelődési intézmények munkatársainak, valamint a hanti nyelvjárások iránt érdeklődő olvasók figyelmére számít.

A szerző az előszóban (3–4) közli, hogy dolgozatában a nyelvjárás hangtanát, alaktanát és mondattanát mutatja be, viszont a szemantikának és a lexikának csak néhány kérdését érinti.

Reményét fejezi ki annak, hogy a monográfia jó kiindulási alap lehet a nyelvjárás sok megoldatlan kérdésének tisztázásához. Továbbá közli, hogy a szemléltető példamondatok, kifejezések a szerző 2015-ben Hanti-Manszijszkban kiadott, saját gyűjtését tartalmazó kötetből (*Сказки и рассказы сургутских ханты*), illetve kérdőíves kutatásokból származnak. A fonetika fejezet teljes egészében Agrafena Sz. Peszikova anyanyelvi lektor kutatásain alapul, aki a legszakavatottabb és legelismertebb anyanyelvi kutatója a szurguti nyelvjárásnak.

A tartalomjegyzék (5–12) terjedelme is sejteti, hogy nagyon részletes bemutatásra törekszik a szerző, ugyanakkor jól áttekinthető a könyv szerkezete, könnyen eligazodhatunk benne, bármely részterületre vonatkozó információt gyorsan megtalálhat az érdeklődő olvasó.

A bevezetés, azaz a 0. fejezet (13–34) bemutatja a hantik lakhelyét, ismerteti a 2010-es népszámlálás adatait; ezek szerint a hantik összlétszáma 30 943, és 9 548 fő nyilatkozta, hogy beszéli a hanti nyelvjárást valamelyikét. A keleti dialektusok egyike a szurguti, beszélői az Ob középső folyása és mellékfolyói (Ljamin, Pim, Tromagan, Agan, a Kis-Jugan, Nagy-Jugan, Szalim és Gyemjanka) mentén laknak. Az olajtermelés miatti területkiszáradások miatt sok család átköltözött más területre, ez jelentős változást eredményezett a nyelvhasználatban is. Majd a szurguti nyelvjárási változatok felsorolása következik: pimi, agani, tremjugani, agani, jugani. A szurguti hantik lélekszáma pontosan nem ismeretes. Peszikova számításai szerint kb. 3 ezer ember beszélheti ezt a nyelvjárást.

Az egyik alfejezet kutatástörténeti összefoglalót ad. Itt megtudhatjuk, hogy a szurguti hantik nyelvéről elsőként Castrén tudósított, rövid nyelvtan és szótár lett kutatásainak eredménye. A finn tudós arról is hírt adott, hogy erre a nyelvjárást jellemző a magánhangzó-váltakozás, amire a délben nincs példa. Csepregi Márta külön foglalkozik a néprajzi kutatások történetével is.

Kiemelkedő W. Steinitz tevékenysége, aki 1934 és 1937 között a kazimi írásbeliség alapjait vetette meg, ez később jó alapul szolgált a többi dialektus számára is. Steinitz egyik legtehetségesebb tanítványa volt Nyikolaj I. Tyerjoskin (1913–1986), az első hanti nyelvész. Az ő nevéhez fűződik a keleti hanti nyelvjárást egykori betűkészletének kidolgozása, valamint az első szurguti ábécéskönyvek megjelenése. Munkáját A. Sz. Peszikova folytatta, aki már főiskolai hallgatóként bekapcsolódott Tyerjoskin tankönyvírói tevékenységébe. Jelenleg őt tekinthetjük a szurguti nyelvjárást legkiválóbb ismerőjének, aki egyúttal számos tankönyv szerzője vagy társszerzője. Honti László nevéhez fűződik a szurguti nyelvjárási szövegek első megjelentetése (1977, 1978),¹ az ő egyik adatközlője éppen Peszikova volt. Jóval később (2001) látott napvilágot H. Paasonennek a 20. század elejéről származó gyűjtése,² Jeremej Ajpin hanti író pedig az 1980-as években kezdte publikálni anyanyelvén műveit.

¹ Honti László – Rusvai Julianna: Pimi osztják szövegek. Nyelvtudományi Közlemények 79 [1977]: 223–232; Honti László: Tromagani osztják szövegek. Nyelvtudományi Közlemények 80 [1978]: 127–139.

² Heikki Paasonens surgutostjakische Textsammlungen am Jugan. Neu transkribiert, bearbeitet, übersetzt und mit Kommentaren versehen von Edith Vértes. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 240. Helsinki, 2001.

Az utóbbi évtizedek fontos eredménye, hogy a kutatás újabb központjai egyre közelebb kerültek a nyelvet beszélők lakhelyéhez: Hanti-Manszijszk, Szurgut, Varjogan, Ljantor városokban.

A szerző teljes körű képet ad a szurguti hantik között végzett kutatásokról, a nyelvészeti, néprajzi gyűjtésekről, egészen a legújabb eredményekig. Az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején a külföldi (észti, finn, magyar, japán, német) szakemberek ismét zöld utat kaptak a szibériai kutatásokhoz. Ez a lehetőség számtalan sikeres együttműködést is eredményezett. Figyelemre méltó L. Ny. Kajukova hanti nyelvész tevékenysége, akinek a tudására a nemzetközi tudományos életben is számítanak.

Csepregi Márta nem feledkezik meg azoknak az ismeretterjesztő, illetve dokumentumfilmeknek a megemlékezéséről sem, amelyek az utóbbi évtizedekben készültek, és nagy segítséget jelentenek az érdeklődők tájékozódásában.

A szerző méltatja Honti László tevékenységét, ugyanis az ő érdeme, hogy a nemzetközi szakirodalomban a hantik nyelvét éppen a szurguti nyelvjárás révén ismerték meg a szakemberek. Majd a nyomtatásban is megjelent vagy megjelenő szépirodalmi művekre, folyóiratokra, lapokra irányítja az olvasó figyelmét a monográfia írója, hiszen fontos a nyelv fennmaradásához, hogy ne csak szóban, hanem írásban is használják az emberek az anyanyelvüket.

A fejezet utolsó része a hanti nyelv tipológiai sajátosságait ismerteti. Az orosz nyelvvel történő összevetés itt és a könyv több részében is fontos szempont. Ugyanis elsősorban azoknak a hantiknak vagy a hanti kultúrával kapcsolatban lévő embereknek íródott ez a munka, akik számára a közvetítő nyelv az orosz.

Az 1. fejezet (35–58) a szurguti nyelvjárás fonetikai, fonológiai sajátosságait tárgyalja A. Sz. Peszikova kutatásai alapján. Az első szótagban 13 vagy 14, a többedik szótagban pedig mindössze négy (és különleges esetekben még további kettő) magánhangzó fordul elő. Az első szótagbeli magánhangzók négy sajátosság alapján jellemezhetők: időtartam, a nyelv vízszintes és függőleges mozgása, valamint ajakműködés szerint. A többedik szótagban előforduló négy magánhangzó mindig rövid és elölképzett. A beszédhangok bemutatásával együtt az olvasó megismerheti azokat a mellékjeles betűket is, amelyek a hanti kiadványokban a cirill ábécé lényeges kiegészítői. Fontos, hogy az írásrendszer egyértelmű legyen, és az orosz nyelv hangtani sajátosságai véletlenül se hassanak a hanti szavak kiejtésére, például az oroszral ellentétben a hantiban a magánhangzónak nincs palatalizáló hatása az előtte álló mássalhangzóra.

Ezután a 19 beszédhangból álló mássalhangzórendszer ismertetése következik. A hanti nyelvre nem jellemző a zöngés–zöngétlen, valamint a palatali-

zált–depalatalizált oppozíció (ellentétben az orosz nyelvvel). A fonotaktikai sajátosságok közül kiemelhető, hogy *ö* hang szó elején nem fordul elő, és kerülnek a magánhangzók találkozását. Szó esik a mássalhangzó-torlódás feloldásának szokásos módjairól is, amelyek azonosak a magyar nyelvben ismert lehetőségekkel: *ашкола* < *школа* 'iskola', *кәһика* < *книга* 'könyv', *тырна* < *труба* 'cső', *кәрэк* < *грех* 'bűn', *пасина* < *спасибо* 'köszönet'.

Ebben a fejezetben kapott helyet az írásbeliségről, helyesírásról szóló összefoglaló (52–57). Történeti betekintést nyerünk a hangjelölés változásába. Elsősorban abból adódtak következtetések, hogy a cirill ábécében mindössze hat betű áll rendelkezésre a hanti nyelv 14 magánhangzójának jelölésére, és a mássalhangzók között is voltak olyanok, amelyeknek nem voltak megfelelői a cirill ábécében. Az első ábécéskönyvben a szerző, Tyerjoskin még nem jelölte a magánhangzók időtartamát. Erre csak később, a tipográfia technikájának fejlődésével a 2000-es évek elején kerülhetett sor.

A fonematikus elvet az írásban igazából 2008-tól kezdődően sikerült megvalósítani. Először a kazimi nyelvterületen jelentek meg a módosított, megreformált helyesírású tankönyvek, segédanyagok, valamint a szerző 2015-ben publikált, már korábban említett gyűjteményes kötete is ezt az elvet követi.

A tökéletesített írásmód lényeges mozzanata, hogy eltűntek a *e*, *ë*, *ю*, *я* betűk, mivel ezek lényegüket tekintve két hangot jelölnek az orosz nyelvben, és így félreértéseket, pontatlanságokat okoztak a hanti nyelvre alkalmazva. Jelölik a magánhangzók időtartamát, a cirill ábécétől eltérően külön betűket használnak a palatalizált mássalhangzók jelölésére. A szurguti nyelvjárás írásrendszerének alapjait A. Sz. Peszikova vetette meg, e szerint 32 betűt használnak a tankönyvek, oktatási segédanyagok. Jelen munka is ezt a betűrendszert alkalmazza.

A 2. fejezet (59–64) a morfonológia sajátosságaival foglalkozik. Az északi nyelvjárásokban csak elvétve találunk példát a magánhangzó-váltakozásra, csak néhány egyszótagú szóra korlátozódik. Ezzel szemben a keleti (szurguti, vahi, vaszjugani) nyelvjárásokban ez a jelenség szisztematikus. A szurguti dialektusban minden hosszú magánhangzó részt vesz ebben a folyamatban, és a rövid hangok egy része szintén. Az alsó és középső nyelvállású magánhangzók váltakoznak a megfelelő felső nyelvállásúval, a váltakozás az első szótagot érinti, a névszó- és igeragozással, illetve birtokos személyjelezéssel együtt jelenik meg: *воу* 'város' ~ *вуҷам* 'városom'; *өҗ* 'fej' ~ *уҗам* 'fejem'; *амп* 'kutya' ~ *импәм* 'kutya' . A tremjugani területen máshol nem tapasztalható váltakozások is előfordulnak: *катәлта* 'megfogni, kifogni, elfogni; megragadni', *китләм* 'el/kifogtam' ~ *китлә* 'fogd el'.

A továbbiakban kerül sor a bizonyos hangtani-morfológiai helyzetekben bekövetkező magánhangzó- és mássalhangzókieésnek, a hiátus feloldásának, a hasonulás eseteinek tárgyalására. A szavak felépítését jellemzi, hogy bármely magánhangzóval kezdődhet a szó az *ö* hang kivételével. A következőkben (64) a mássalhangzó-torlódás feloldás lehetőségeivel foglalkozik a szerző. Itt talán utalni lehetett volna arra, hogy ezt már korábban is (52) taglalta a tanulmány.

A 3. fejezet (65–210) témája a szófajok morfológiája és szintaxisa. Az orosz nyelvet ismerők számára fontos információt közöl a szerző: a szó töve alapján nem lehet megállapítani, milyen szófajba tartozik. Sok képző elvesztette a produktivitását, felismerhetők ugyan a morfémahatárok, de új szavakat nem tudunk képezni velük. Leggyakoribb szóalkotási módnak a szóösszetétel tartható. Gazdag példaanyag szemlélteti a képzők jelentését, funkcióját. Izgalmas rész a tabuval kapcsolatos szóalkotási módokról szóló rész (71–73), amely a medvekultuszhoz tartozó szókincsbe enged bepillantást. A szuffixumok közül különösen az *-ən/-un* fordul elő gyakran. Pl. *умс=un* 'a medve hátsója' az *омәс=ma* 'ül' igeitőből; *лӱӱл=un* 'a medve foga' a *лӱӱлән-мә=ma* 'rág' igeitőből. [Csepregi Márta munkájában a = jel a morfémahatárokat jelöli.]

A névszóragozással kapcsolatban megtudhatjuk, hogy a személyes névmások 11 esettel rendelkeznek, míg a főneveknek 9 esetük van. Mint minden fejezetben, itt is gazdag példaanyag és áttekinthető táblázatok segítik a megértést. A hanti nyelvben nincsenek olyan főnevek, amelyeket csak kettes vagy többes számban használnának. Azok a szóalakok számítanak kivételnek, amelyek tartalmazzák a *-sa-* collectivumképzőt, e szuffixum után ki kell tenni a számjelet: *әй үәх=са=м* 'egy apától való fivérek'; *өнү=са=хән* 'kettesben a nővérel'.

Szemantikai szempontból érdekes, hogy bizonyos jelentéskörbe (rokon-ságnevek, testrésznevek) tartozó főnevekhez gyakrabban kapcsolódnak birtokos személyjelek. Ezek a morfémák, mint ismeretes, nemcsak birtoklást, hanem tárgyak, személyek közötti kapcsolatot, összetartozást is kifejezhetnek a népköltészetben.

Az esetragok szerepét szintén sok példával mutatja be a szerző. Felhívja arra a figyelmet, hogy míg a főnevek tárgyként is alapesetben vannak, a személyes névmások külön todalékot kapnak. A szurguti nyelvjáráson belül az egyes területek használatában eltér a személyes névmások todalékolása, ez még további tanulmányozást kíván. Érdekesség, hogy a todalékok a dativusi alakhoz kapcsolódnak: *ма* 'én', *мантэм* 'nekem', *мантэм=нат* 'velem'.

A mutató névmások alakja mondatbeli szerepüktől (jelző vagy alany) függően különbözik. Például: *тэм рыт ай* 'ez a csónak kicsi', *тэми йэйэм рыт* 'ez a fivérem csónakja'. Bizonyos állandósult szókapcsolatokban, eufemizmusokban is gyakran kapnak eredeti jelentésüktől némileg eltérő szerepet. A mutató névmás és az egy jelentésű számnévvel alkotott kifejezésekkel általában a szövegben már említett személyre, tárgyra, eseményre utalnak vissza: *ай тэми*, *ай тьум* 'ugyanez', *ай тьум* 'ugyanaz', *ай тьэнэ* 'ugyanúgy' stb. Például: *йэйэм ай тьу айтэ лота айднт* 'az idősebb fivér ugyanarra a hálólhelyre feküdt le'.

Egy meserészlettel is szemlélteti a tanulmány írója, hogy a hanti nyelvben a szövegkohézióban sokkal nagyobb szerepe van a névmásoknak, mint az oroszban.

Az igék nagy része egytövű (lehet mássalhangzós vagy magánhangzós). A kéttövű igéket és az igeképzők rendszerét táblázatokban mutatja be a szerző. Az oroszból átvett igék gyakran *-лэ*-szuffixum segítségével illeszkednek be a hanti nyelv rendszerébe: *шарит=лэ=та* < *жарить* 'sütni', *лечит=лэ=та* < *вылечить* 'gyógyítani', *рөнит=лэ=та* < *работать* 'dolgozni', *рисовай=лэ=та* < *рисовать* 'rajzolni'.

Az aktív és passzív szerkezet használata a mondat aktuális tagolásától függ. A nyugati nyelvjárásoktól abban tér el a szurguti, hogy a szenvedő szerkezetekben a személyes névmás ágensként szerepelhet toldalékos alakban is.

A felszólító mód szintetikus alakjai csak a 2. személyben léteznek, a többi személyben analitikus módon fejezik ki. Pl. *тэхэ йүв=а!* 'gyere ide!', de: *ай ньэврэмэт лүвэ архэ нүрэхтэлэт* 'a kisgyerekek hadd futkározzanak!'. Itt a *лүвэ* módosítószó mellett a *нүрэхтэлэт* ige kijelentő módban áll. A szintetikus formák mindhárom személyben a folklórszövegben őrződtek meg.

A szerző részletesen kifejti a tárgyias ragozás használatát. Ha a tárgy személyes névmás, akkor az északi nyelvjárásokban az ige tárgyias ragozása, a szurguti hantiban viszont ha első vagy második személyű a névmás, valamint egyes szám 3. személyű, akkor alanyi ragozásban van az ige, ha kettes vagy többes szám 3. személyű névmás fejezi ki a tárgyat, akkor határozott ragozásba kerül az ige. Akkor is tárgyias ragozást használnak, ha az ismert, korábban említett tárgy hiányzik a mondatból. A szerző megjegyzi, hogy a kérdés még további tanulmányozást igényel.

A következőkben az öt igenév ismertetése következik: főnévi, melléknévi (folyamatos és befejezett), határozói, feltételes és tagadó. A szurguti hanti nyelvjárás igenevei közül kettő (az infinitivus és a gerundium) nem toldalékolható, a feltételes igenév pedig csak személyjelölőket kaphat. A participiumokhoz és a tagadó igenevekhez azonban járulhat esetaffixum, ez általában a

személyjeles alakhoz kapcsolódik. Az igeneves szerkezetek elsősorban időhatározói mellékmondatot helyettesítenek, ritkábban ok- és célhatározóit.

A 4. fejezet (211–230) az egyszerű és összetett mondat kérdéseit érinti, bemutatja a mondatrészeket és kifejezőeszközeiket, az egyeztetés lehetőségeit. A modalitással foglalkozik a 4.8. alfejezet (225–230). Jelen idejű igenév és modális szó (pl. *кач* 'kívánság', *ким* 'képeség' stb.) kapcsolatával a kívánságot, képességet, lehetőséget, szükségességet jelölő jelzős szerkezetek jönnek létre: *ма йонтәқсәтә кичәм вәлл* 'varrni akarok', *ткр.* 'varró kívánságom van'.

A szurguti nyelvjárás rövid történetét ismerteti az 5. fejezet (231–241). A történeti áttekintéshez elsősorban a 19. és 20. század fordulóján gyűjtött szövegeket lehet fölhasználni. A szurguti nyelvjárásban eltűnt a magánhangzó-harmónia, a keleti nyelvjárások közül csupán a vahiban és a vaszjugániban őrződött meg. A 20. század elejétől rendelkezésünkre álló adatok alapján az esetragozás és a birtokos személyjelezés szinte nem változott. A distributívus ma már nem szerepel a nyelvtanokban. Karjalainen gyűjtéséből idézett példa: *ävi=нты қудат мәйә* 'adj halat minden lánynak'. Ma inkább olyan szuffixumnak tekinthető, amellyel főnevekből képeznek határozószót.

Karjalainen és Paasonen nyelvtanaiban a múlt időt kétféleképpen alkothatták: *-s-* szuffixummal és anélkül. A mai szurguti nyelvhasználatban ritkán fordul elő az *-s-*szel alkotott múlt idő, míg a többi hanti nyelvjárásban elsősorban ez használatos. Azokban a nyelvjárásokban (például a vahiban), ahol mind a kétfajta múlt időt használták, külön funkciója van mindkettőnek. Viszont a szurguti nyelvjárás területén (a fentebb említett finn nyelvészek gyűjtésében) már a 20. század elején sem különbözött grammatikai funkciójában a két múlt idő.

Egyszerűsödött a felszólító mód paradigmája. Míg korábban mindhárom számban és személyben, aktív és passzív igenemben is használatos volt, addig ma csak 2. személyben él szintetikus formában, a többi személyben analitikus formák állnak rendelkezésre.

A feltételes igenevek szintetikus szerkesztését szintén kiszorították az analitikus formák. Ez a folyamat már Karjalainen gyűjtőmunkájának idején megindult, az ő gyűjtésében mindkét változatra találunk példát: *мәй=Һ=ам* 'ha adok', *мәләм қунтә* 'ha adok'.

Paasonennek a 20. század első éveiben gyűjtött jugani adataival ellentétben a mai hanti nyelvben már gyakran használnak alárendelő összetett mondatokat, amelyekben sokszor orosz eredetű kötőszó fordul elő. Az orosz eredetű jövevényszavak száma is jócskán gyarapodott.

Külön érdekességeket tartalmaz az énekelt folklór nyelvtani sajátosságait bemutató 6. fejezet (242–252). Összevetve a beszélt nyelvet az énekelt folklór szövegek nyelvhasználatával, minden szinten tetten érhetők a különbségek. Ezeket az 1990-es években gyűjtött jugani és tremjugani szövegek segítségével szemlélteti a szerző. Megjegyzi, hogy a mitológiai énekekre kevésbé jellemző az improvizáció, mint az egyéni énekekre. A szöveg és a daltamvonal összhangja érdekében töltelékszavakkal, szótagokkal (pl. *a, ø, üa, üø, xa, xø*) egészítik ki a szöveget az előadók. A töltelékszavak lehetnek archaizmusok vagy ma is érthető lexémák. A jó hangzás rendkívül fontos: nemcsak a szavakon belül, hanem szóhatáron sem tűri az énekszöveg a magánhangzók találkozását. Ennek érdekében a magánhangzóval kezdődő szavak elejére mássalhangzókat toldanak be. A morfémaaváltozatok közül azokat használják inkább, amelyek nazálisokat vagy likvidákat tartalmaznak.

A feltételes igenév már csak a népköltészetben fordul elő, beleértve a prózai műfajokat is. Az igenevek állítmányi szerepben való használata a verses folklórra jellemző, prózában és a beszélt nyelvben nem találkozhatunk ilyenekkel.

A mai hanti nyelvben nincsen szenvedő felszólító mód, még a 20. század elején használták, ma már csak az énekszövegekben őrződött meg. Példákkal szemlélteti a szerző az éneknyelv és a beszélt nyelv különbségeit, valamint a népköltészeti szövegek ráérős, részletező elbeszélését.

A művet gazdag irodalomjegyzék (253–275) zárja le 267 – főként orosz nyelvű – forrás adatainak feltüntetésével. Ebből is látszik, hogy a szerző igyekezett teljes körű betekintést adni a hantik kultúrájába és nyelvébe. A bibliográfia tagolása is gyakorlati szempontú: az első rész tartalmazza a nyelvre és kultúrára vonatkozó munkákat, a második rész pedig a publikált szurguti hanti szövegek lelőhelyét adja meg.

Összegezve: a mai szurguti nyelvjárás legrészletesebb leírását vehetjük kezünkbe, amelyből nemcsak a mai nyelvállapotot ismerhetjük meg, hanem a hantik kultúrájának sok elemére is rávilágít a szerző. Bepillantást nyerünk rokon népünk múltjába, és egyúttal ösztönzést kaphatnak a nyelv bűvárai, hiszen több helyen is utal arra a szerző, hogy jelenlegi ismereteinket nem tekinthetjük lezártnak, egyes kérdések még további kutatást igényelnek. Kívánjuk, hogy a könyv segítségével minél többen ismerkedjenek meg a hanti nyelv szurguti nyelvjárásával, minél többen tökéletesítsék már meglévő tudásukat – szóban és írásban egyaránt.

RUSVAI JULIANNA